

YU ISSN 0027-8084
UKD 808.61/.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

НАШ ЈЕЗИК

XXXII/3—4

**БЕОГРАД
1998**

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXXII (нова серија)

Св. 3-4 (1998)

САДРЖАЈ

О реченицама типа <i>КО ТО КАЖЕ / КО ДА ТО КАЖЕ</i> (МИЛКА ИВИЋ)	131
О критеријумима за семантичко нормирање речи (ИВАН КЛАЈН)	134
Неке специфичности отворене и затворене класе речи (ЗОРКА КАШИЋ)	188
О значењу српског глаголског префикса <i>-раз</i> (когнитивнолингвистички приступ) (ДУШКА КЛИКОВАЦ)	153
Значење речи <i>дух</i> и <i>душа</i> у савременом српском језику (СТАНА РИСТИЋ)	168
Суфикс <i>-чија/-ција</i> у српском књижевном језику (стилско-семантички аспект) (ПРВОСЛАВ РАДИЋ)	179
Континуанте глагола <i>*duti</i> (ЗВЕЗДАНА ПАВЛОВИЋ)	192
О једном примеру семантичке диференцијације међу синонимима (<i>хљоб-крух</i>) (МИЛАН ДРАГИЧЕВИЋ)	198
Основне лексеме родбинског сродства у „Српским народним загонеткама“ Стојана Новаковића (САВА АНЂЕЛКОВИЋ)	201
Из језика „Сеоба“ Милоша Црњанског (1) (ЖИВОЈИН СТАНОЈЧИЋ)	218
Богатство боја у писаној речи Десанке Максимовић (АСИМ ПЕЦО)	226
Поетска функција језика (МИЛОСАВ Ж. ЧАРКИЋ)	240
Књижевни и/или стандардни језик (прилог појмовно-терминолошком разграничењу) (МИЛАН ШИПКА)	250
Промена основне фреквенције у двосложним речима са дугосилазним акцентом (МИРЈАНА СОКОЛОВИЋ)	259
Прикази и критике	
Српски језик на крају века (ПАВЛЕ ИВИЋ, СЛОБОДАН РЕМЕТИЋ, СВЕТОЗАР СТИЈОВИЋ)	271
Даринка Гортан-Премк, О полисемији и организацији лексичког система у српскоме језику (МИРОСЛАВ НИКОЛИЋ)	280
Лингвистички ентузијазам (Владимир Недељковић, Језички тренутак) (ЕГОН ФЕКЕТЕ)	283
Јован Ајдуковић, Русизми у српскохрватским речницама: принципи адаптације, речник (МИЛЕНА СТОЈАНОВИЋ)	289
Хроника	
Документи Одбора за стандардизацију српског језика	293
In memoriam	
Др Петар Вукановић (31. III 1949 — 24. XI 1998)	301

ЗВЕЗДАНА ПАВЛОВИЋ
(Институт за српски језик САНУ, Београд)

КОНТИНУАНТЕ ГЛАГОЛА *DUTI

У Речнику САНУ уочене су ове лексеме:

дѹло 'удубљење у земљи; јама одакле избија врело; вратанца на пећи';

дѹжбина 'понор, бездан';

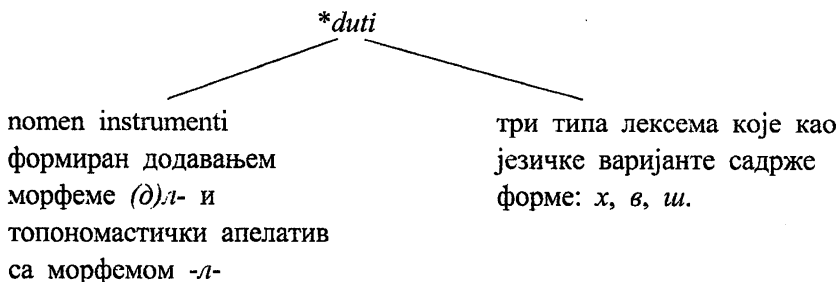
дѹвалац 'цев на гајдама у коју се дува, тулац; муштика';

дѹшка 'рупа; прозор; одушка'.

Зашто су ове лексеме, и још неке њима блиске, издвојене као интересантне за овај рад? Шта је то заједичко што их повезује или различито што нам на други начин скреће пажњу? Кроз њихове дефиниције провлаче се две семантичке нити: удубљење, јама, понор и отвор, цев. Са друге стране, у њиховој структури, у основи сваке од њих налази се други фонетски елемент: *л*, *х*, *ш*.

Како су лексеме преузете из речника савременог језика, њихова семантика одговара синхроним стању, постојећем, у говорним областима из којих потичу. Ако се интересујемо за порекло ових лексема и развојни пут њихове семантике, кренућемо у историцизам и обавезно проширити материјал који се испитује.

Поменуте речи, и оне које ћемо им придодати, етимолошки су повезане. Оне су континуанте једног старог корена **dheu-*/**dhou-*. Из њега је развијен, словенским језицима познат, глагол **duti*. Из овог глагола су, у нашем и блиским језицима, извођене лексеме у два смера:

У првој категорији се налазе речи: *дудла*, *дудлац*; *дџлак*, *дџлац*, *дџлаш*, *дџле*, *дџлић*, *дџлица* и *дџло*. Прве две лексеме чувају неупрошћену групу *-дл-*.

дудла (*дудла*) 'оно што је издуженог, округластог, цевастог облика, а уз то шупље (свирала, фрула)' (Лика, РСАНУ¹); 'врста округлог лета'. У пољском језику постоји дијалекатска реч *dudło* 'дерево, сгнившее внутри'; украинско *дудло* 'дупло' (ЭССЯ²).

дудлац 'писак на гајдама и сл. у који се при свирању дува' (Пољица).

дџлак 'цеваста направа за пушење цигарета, муштика, цигарлук; део чибука који се прихвата устима, такум'. Ова дефиниција одговара једном значењу лексеме *дџлац*, а налази се на хрватском језичком подручју. Овде ћемо поменути, са истог терена, и реч *дџљак*, изведену суфиксом *-јак*, а са значењем 'дулица, грлић, сисак на суду за пиће'.

Дулац (*дџлац*) је територијално распрострањена и семантички проширена лексема, — има пет значења. Она фонолошки одговара лексеми *дудлац* након ишчезавања фонеме *д* из *дл*. Одговара јој и семантички, јер је прво значење код *дџлац* идентично са њеним, а остала су блиска. Сва значења се односе на предмете цеватог изгледа: 'цев на гајдама у коју се дува', 'цев, отвор на ковачком меху', 'чврсти део који се намешта на један крај гуменог црева, цеви и сл., пипа, штрцаљка', 'краћи комад шире цеви који се натиче на крајеве двеју ужих цеви које треба саставити, тулац, муф', 'цеваста направа за пушење цигарета, муштика, цигарлук, чибучић; део чибука који се прихвата устима'. У македонском језику *дулец* значи 'носик кувшина'; 'кран бочки'; 'дудка волынки' (ЭССЯ), а у пољском *dulec* је 'папироса' (ЭССЯ).

Варијанта лексеме *дџлац* је *дџлаш*. Дефинисана је као 'краћи комад ужих цеви који се натиче, тулац, муф'. Позната је говорима источне Србије (Зоруновац код Књажевца).

дџле 'мали крчаг, тестија', (Крушевац; Мачва). У бугарском језику лексема *дуле* има значења 'част от съд във формата на тръбичка, през която се излива водата'; 'чучур на чешма' (РБЕ)³.

дџлић је 'мали сисак на тестији из кога се пије вода' (околина Тимока).

¹ Објашњење значења уз лексеме је давано према дефиницијама из Речника САНУ.

² ЭССЯ: Этимологический словарь славянских языков 5, Москва 1978.

³ У РЈА *дџло* је дефинисано као „рупа откле извире врело“ и упућено је на одредницу *дџлац* код које је дато етимолошко објашњење „postaje od part. praet. act. *duo(dui) glagola duti nastavkom њь*“. На ово се ослања и В. Михајловић када говори о *дџло* у свом раду „Прилог речнику српскохрватских географских термина“, ППЈ 6, Нови Сад 1970. (исп. белешку бр. 59.).

дулица 'грлић, сисак на суду за пиће'; 'њушка, губица' (источна Србија). У бугарском је *дулица* дијалекатска реч и значи 'морда, рыло' (ЭССЯ).

Све поменуте лексеме чине једну развојну нит у оквиру прве категорије. Другој семантичкој нити припада лексема *дуло* чија се нека значења односе на апелативе топографског лика.

дуло (*дуло*) 'веће удубљење у земљишту, вртача' (Иванград); 'отвор, јама одакле избија врело'⁴; 'закопана рупа широка и плитка' (Левач); 'дно дрвеног суда' (Црна Гора); 'вратанца на пећи' (Зајечар); 'направа или цев за дување (обично за распиривање ватре), дувалка, дувалица' (РЈА)⁵. У бугарским дијалектима *дуло* значи 'конец трубы', 'горло кувшина', 'место где дует сиљнее всего' (ЭССЯ), а исто тако и 'преден отвор на цев на огнестрелно оружје', 'големијат отвор, устие на стомна или отвор на трџба и под' (РБЕ). У словеначком језику *dulo* је 'štula pri klobuku' (Безлај II)⁶, а у руском 'ствол огнестрелног оружја; переднее отверстие ствола' (ЭССЯ).

У другој грани, која се исто тако изводи из **duti*, налазе се три категорије лексема које се међу собом разликују по томе што им се у корену налазе различити консонанти: *х*, *в*, *ш*. Према глаголским облицима *дући*, *дујем* налазе се деривати варијаната *духати*, *дуваћи*, *душкаћи*:

са *х*

духљина је реч ограниченог простирања, а има значење 'тротло, понор, бездан', означава место где се осећа *дух* (*дух*) 'ветрић, поветарац; дување';

духало = *дувало* 'справа којом се душе у огањ';

духалица = *дувалица* 'направа или цев за дување';

духалац = *дувалац* = *дулац* 'цеваста направа са различитим наменама';

духаљка види код *дуваљка*;

са *в*

дув је 'струјање, кретање ваздушне масе; дување';

дувалац (*духалац*) = *дувало* (*духало*) = *дуваљка* = *дулац* 'цевасте направе са разним наменама, исп. *дулац*';

дувалица (*духалица*) 'направа или цев за дување';

дувало види код *духало*;

дуваљка 'дувалица', 'дулац', 'дувачки инструмент';

⁴ РЈА: Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.

⁵ РБЕ: Речник на българския език, София 1984.

⁶ Безлај II: Bezljaj G., Etimološki slovar slovenskega jezika II, Ljubljana 1982.

са *ш*

душа 'дисање, дах', 'шупљина цеви ватреног оружја', 'шупљи лео цеви птичијег пера';

душка застарела лексема која значи 'рупа; прозорчић; одушка, шупљина цеви (топа и сл.);

душник уз значење делова органа за дисање трахеа (хрскавичаве цеви) и бронхиола има и ова значења: 'цев за вентилацију у рудницама', 'рупица на суду из које се пије', у Дубровнику је то 'рупа на густијерни кроз коју истјече вода да се не препуни' (РЈА);

душница 'уска цев за дисање код инсеката'; 'отвор за одушивање';

душњак 'трахеа; бронхиола'; 'уска цев за дисање код инсеката'; 'одушка на парним котловима за испуштање паре'.

Категорија у којој су лексеме међусобне варијанте, настале супституцијом консонаната *х*, *в*, *ш*, је семантички јасна и блиска, етимолошки разумљива. Код њих се осећа још увек јака спона са примарним значењем — *дувајти*, при чему је наглашен облик предмета, оруђа који омогућује да се дување, протицање одвија (цеваст изглед).

Друга категорија обухвата лексеме са *-л-* које су, хронолошки праћено, старијег датума те мало блиске одређеном броју људи ретких говорних подручја. У њима није семантичка доминанта радња — *дувајти*. Она је потиснута другим процесом који значи истицање, изливање, уз сачувано присуство облика 'кружни, округло'. То је нарочито карактеристично за *дуло*. Лексеме са тим значењем биле су погодне да се из њих развију топономастички апелативи, а преко њих да се формирају и ономастичке јединице, у првом реду хидроними, а у каснијој фази топоними и ојконими.

Хидроними

Дулан је назив за извор у више села једне зоне јужне Србије „кладенац; кладенац ограђен и покривен плочама. На једној страни је отвор за захватање воде. Значење ове речи је сачувано у појединим селима Грделичке клисуре. Многи хидроними и ороними у Врањском Поморављу и Пољаници називају се *Дулан* (Александровац, Јовац, Стубал, Владичин Хан, Секирје, Урманица, Крушева Глава, Градња; итд.).“⁷

Дуло је 'отвор, јама одакле избија врело', а има и друга значења која су у овом раду већ помињана.

Дулов *йойок* водени ток у области Качера.^{8, 10}

Душац 'рјечица што пролази поред Авповца и Муља (у Гацку у Херцеговини)' (РЈА).

⁷ Златановић М., Речник говора јужне Србије, Врање 1998.

⁸ Ракић М., Качер — антропогеографска проучавања, СЕЗБ 6, Београд 1905.

Топоними

Дулан заселак код Врања (Златановић, белешка бр. 7; ИМ⁹).

Дулићоље село код Иванграда у Црној Гори (ИМ).

*Дуловина*¹⁰ село код Колашина у Црној Гори (ИМ).

*Дуловишиће*¹⁰ 'гора у Србији у округу књажевачком' (РЈА).

*Дулово*¹⁰ 'име мјесту ... прије нашега времена' (РЈА).

Духље „Том је селу Ријечанима била међа отъ Доухля, како излази поутъ отъ запльжани ... и Блатъцоу је ишла међа могу Доухля и мегю Оулищницеу ... има и сада између Призрена и Приштине мјесто које је на Кипертовој карти записано Дуље“.¹¹ И данас постоји исто село, а из његовог имена је ишчезло -х-

Душ село код Клине (ИМ).

Душина — микротопоним, „мјесто у Србији у округу алексиначком. Њива код јаза у Душини.“ (РЈА)

Горњи и *Доњи Душник* два села у околини Ниша (ИМ, РЈА).

Душница „име њиви у Србији у округу крагујевачком“ (РЈА).

Душњача „име мјесту у Србији у округу ваљевском“ (РЈА).

Наведене лексеме у овом раду су континуанте једног старог корена и међу собом блиске морфолошке структуре са малим фонолошким разликама. Оне су, исто тако, међу собом сродне и по својој семантици. Све их повезује основно значење — струјање ваздуха. Сваки од предмета или објеката, које оне именују, има својство да се у њему одвија простирање, струјање ваздуха; они су увек округластог, цевастог изгледа како би ваздух или течност (што је свакако касније значење) могли да струје, протичу. На другој страни се налазе објекти у земљи, удубљења, јаме, које су имале скривени други отвор, па је из њих могао да струји ваздух. И код њих је семантички развој учинио да се то значење пренело и на објекте из којих избија течност. Отуда погодност да се лексеме које се односе на њих сачувају у појединим говорима као апелативи, општи оними који значе *извор*. Из њих су временом формирани топоними.

⁹ ИМ: Именик места у Југославији, Београд 1973.

¹⁰ Морфем *-ов-* у топонимима *Дуловина*, *Дуловишиће*, *Дулово*, упућује на то да они могу бити и антропонимског типа према хип. *Дуло*. Мислим да то ипак није случај. О томе говори и В. Михајловић (исп. белешку бр. 3): „...Дуловиште — гора у Србији код Кнежевца... Дуловача и Дулов поток у области Качера, такође у Србији. (Додуше, ова два последња примера би могла бити и од хипокристике Дуло, Душан, али, с обзиром да *дуло* уствари означава извор, вероватније је да Дулов поток значи 'изворски поток', него поток некога Дула, Душана).“ (стр. 159).

¹¹ Даничић Ђ., Рјечник из књижевних старина српских, Београд 1864, III, 590/591.

R é s u m é e

Zvezdana Pavlović

LES CONTINUATIONS DU VERBE *duti

L'auteur représente un groupe des lexèmes liés étimologiquement avec la vieille forme verbale *duti. Deux types de lexèmes sont constatés, ceux qui contiennent le groupe *dl* ou *l* et d'autres, qui sont les variantes phonologiques parce qu'en eux existe un changement mutuel des phonèmes *h*, *v*, *š*. Leur sémantique se base sur la signification élémentaire du souffle, d'extention d'air, et elle caractérise les lexèmes qui nomment les objets dans le sol, les fossées, les cirques ainsi que les différents outils tubulaires.